

Erdélyi könyvek és a pfalzi antitrinitáriusok

A heidelbergi piaetéren 1572. december 23-án délben lefejezték az antitrinitáriussággal vádolt egykori laudenburgi kálvinista szuperintendenst, Johann Sylvant. A XVI. századi európai eszmetörténet véres epizódjaként számon tartott esemény dokumentumanyagának egy részét 1702-ben tette közzé Ludwig Christian Miege a *Monumenta pietatis*... című gyűjtőkötetete lapjain. E kiadvány szolgált forrásul a későbbi történeti, ideológiatörténeti vizsgálatoknak, melyek során szó esett már a pfalzi antitrinitárius mozgalom és Erdély kapcsolatairól. A legutóbbi évek kutatásai alapján közelebről is megismerhetjük a „heidelbergi menekültek” — Sylvan elybarátai — Adam Neuser és Matthias Vehe erdélyi tevékenységét.¹ Kevesebb szó esett azonban a fent említett dokumentumokban szereplő erdélyi könyvek jelentőségéről és a pfalzi antitrinitáriusok eszmefejlődésében betöltött forrásértékéről.

A *Monumenta pietatis*... kiadója az 1570-es esztendőök legelején lefolytatott vizsgálatok hivatalos állami iratai publikálásakor, az általa fellelt szövegeket teljes terjedelmükben tette közzé és nem végzett forráselemzést, hogy vajon ezek az iratok a vádlottak saját szavait, a megjelölt írásos bizonyítékok a résztvevők hiteles leveleit tartalmazzák-e. Ebből a szempontból részletes vizsgálatot igényelt volna Johann Sylvannak az akkori Európa egyetlen unitárius fejedelmének udvarába, Giorgio Blandratának címzett levele. Az Erdélybe szánt dokumentumot Johann Sylvan és társai 1570. július 10-én a speyeri birodalmi gyűlésen követként megjelent Bekes Gáspárnak nyújtották át. A pfalzi lelkészek antitrinitárius hitvallását és erdélyi kivándorlási szándékát tartalmazó irat később átalakított formában döntő bizonyítékként szolgált a heidelbergi bíróság számára. A laudenburgi szuperintendens akciójának hátterében a Pfalz fejedelemségben az 1560-as évek második felétől kibontakozó élénk belpolitikai vita és annak Sylvanék számára várhatóan negatív végeredménye húzódott meg. III. Friedrich országa értelmiségének egy része és a liberálisabb kálvinista nézeteket hirdető lelkészek szembekerültek az egyházfegyelem kérdésében a konzervatív szemléletet a világi politikai életben is érvényesíteni akaró egyháztanáccsal. Mindkét tábor jelentős erőket vonultatott fel;

¹ HORN, Curt: *Johann Sylvan und die Anfänge des Heidelberger Antitrinitarismus*. = Neue Heidelberger Jahrbücher. vol. XVII. Heidelberg 1913. 236—265. — ROTT, Hans: *Neue Quellen für eine Aktenrevision des Prozesses gegen Sylvan und seine Genossen*. = Neues Archiv für die Geschichte der Stadt Heidelberg und der heinrichschen Pfalz. VIII. 1910. 185—193, 248—256. — *Monumenta pietatis et literaria virorum*... selecta. Francofurti 1702. 318—330. — PIRNÁT Antal: *Die Ideologie der siebenbürger Antitrinitarier in den 1570er Jahren*. Bp. 1961. 117—134. — DÁN Róbert: *The works of Vehe-Glárius and early Sabbatarian Ideology in Transylvania*. = Armarium. Bp. 1976. 87—94.

a nemzetközi híró heidelbergi egyetem tanári kara is megoszlott ebben a dogmatikailag elsőrendű kérdésben. Az egyháztanács vezetője Wenzel Zuleger köré csoportosultak a rektor Peter Boquin, Caspar Olevianus és mások. A fejedelem az 1560-as évek végén nyíltan nem foglalt állást, de nagy hatással voltak rá a konzervatív elveket hirdető egyházférfiak, különösen Peter Dathen udvari prédikátor és Conrad Marius, Zuleger sógora. A mérsékeltbb világi ellenzéket Thomas Erast és Simon Gryneus képviselte a tudományos életben, politikai síkon nem kisebb jelentőségű személyiség támogatta a liberálisabb eszméket mint Christoph Probus, a kancellár. Az egyházi ellenzéket Johann Sylvan vezette, oldalán működött korábban a kaiserslauterni diakonus Matthias Vehe. Heidelbergben Adam Neuser és barátai, a vidéki városokban Jakob Suter és mások vallottak határozott antidiszciplinista elveket.² Az 1750. esztendő kora tavaszán az ellenzékiek defenzióba szorultak és ennek következtében a világi értelmiség egy része a részt vevő lelkészek kárára önmentő akcióba kezdett. A magukra maradt egyházfiak időközben túlléptek korábbi teológiai álláspontjukon és a liberálisabb kálvinista ideológia hirdetőiből az antitrinitárius eszmék követői lettek. Vallásváltásuk következményeként keresték fel Bekes Gáspárt, hogy Blandratával, az unitárius erdélyi fejedelem orvosával és tanácsadójával felvegyék a kapcsolatot. A kényes diplomáciai feladatot ellátó Bekesnek átadott levélről tudomást szerzett III. Friedrich belbiztonsági szolgálata és annak kiadására szólították fel az erdélyi követet. Bekes ennek eleget tett és ezzel a fontos ideológiatörténeti dokumentum elszüllyedt a hatóságok irattáraiban. A Blandratának címzett elfogott levél és a továbbiakban foganatosított házkutatások során előkerült további bizonyítékok alapján Johann Sylvant és Matthias Vehét, valamint az időközben elmenekült Adam Neusert, istentagadással, hazaárulással, „*negotio disciplinae ecclesiasticae*” és „*liberi arbitrii*” gyakorlásának vádjával terhelték.³

A *Monumenta pietatis* . . .-ban közreadott szövegek hitelességével szemben már G. E. Lessing is elgondolkoztató érveket sorolt fel. Véleménye szerint az abban szereplő Adam Neuserrel kapcsolatos dokumentumok szavahihetősége több mint kétséges.⁴ Hasonló a helyzet az újabban ismételen szemügyre vett Sylvan-féle iratok esetében is. A Miege által közreadott textus ugyanis több helyen árulkodik a vádhatóságnak az eredeti Sylvan-levél átértelmezése, sőt annak kiforgatása körül végzett mesterkedéseiről. A különféle írásjelek és interpunkciók figyelembevételével, valamint a személyes névmások használatának következetes elemzése nyomán, a publikált irat három rétegét különíthetjük el. Az első csoportba sorolhatjuk az eredeti Sylvan-levélből vett egyenes idézeteket, melyek tipográfiailag elkülönülnek a további rétegektől és jellemzőjük, hogy Sylvan első személyben beszél magáról. A második réteghez tartoznak az eredeti levélből készített kivonatok, melyeket a készítő fogalmaztak és Sylvanról egyes szám harmadik személyben beszélnek. Végül a harmadik rétegben találjuk az eredeti levélből független megjegyzéseket, melyeket az iratot előállító hatóság emberei szúrtak a szövegbe, ezek zárójelben vannak

² A heidelbergi antidiszciplinista ellenzék tevékenységéről I. WESEL—ROTH, Ruth: *Thomas Erastus*. Lahr/Baden, 1954. — DÁN Róbert: *Matthias Vehe-Glirius and the Radical Reformation*. Bp. 1978. (nyomdában) — A felsorolt résztvevők és további társaikról I. ROTT, Hans: I.m.

³ Bekes küldetéséről I. SZÁDECKY Lajos: *Kormányati Bekes Gáspár*. Bp., 1887. 21. — ROTT, Hans: I.m. 213 skk.

⁴ LESSING, G. E.: *Werke*. Hrsg. Leopold Zscharnack. Hildesheim—New York 1970. vol. XXI. 220—243.

értelemszerűen megkülönböztethetők az alaptextusoktól. E szempontok figyelembevételével, különválasztva az eredeti Sylvan-levélből vett egyenes idézeteket, nagyjából rekonstruálható a több mint négy évszázada elsüllyesztett dokumentum textusának nagy része. Ennek ismeretében pedig különös jelentőséget kapnak az Erdélyből Pfalzba került antitrinitárius könyvek.⁵

A Blandratának címzett levél elején Sylvan leszögezte hitvallásának lényegét:

„Gott der ein Erreter ist seiner Ehren, wolle den Gott der unseren Vattern ein unbekanter Gott gewesen ist, vertilgen . . . Sie reizen den ewigen Gott, den heiligen Israels, in dem nicht Gott ist, und bewegen ihn zum Zorn in ihrer Eitelkeit etc.” Ezután jelenti ki: „Ich erkenne keinen andern Gott, auch keinen andern Sohn Gottes, dann der Vatter allein Gott ist, und den Sohn, der nicht ein wesentlicher Gott ist.”

Összehasonlítóként idézzük a hivatalos iratok fogalmazóinak megjegyzését:

„Und in eingelegtem Zettul, vergleicht er Christum den erdichteten Göttern der Heiden, welche von wegen der fürtrefflichen Jugenden, so er nennet heroicas virtutes, seind Götter genennet worden.”

Visszatérve a hiteles Sylvan szöveghez, a következőkben tájékoztatta Blandratát tevékenységéről:

„Ich habe neulich ein Buch geschrieben, in unserer Sprach von dem wahren einfaltigen Simplici höchsten und einigen Gott, und von dem einigen Mittler zwischen Gott und die Menschen, nemlich vom Menschen Jesu Christo wahren Messia, wider den Drei-Persönlichen etc.”

A periratokból megtudhatjuk e könyv teljes címét is:

„Wahre Christliche Bekantnuss des urhalten Glaubens, von dem einigen wahren Gott, und von Messia Jesu der wahren Christen, wider den Drei-Persönliche Abgott, und zweigenaturten Götzen des Wider-Christ, aus Gottes Wort mit Fleiss zusammen getragen, und solche Kürtze beschreiben. Anno 1570.”⁶

Sylvan eszmetörténeti szempontból kiemelkedő jelentőségű munkájának megszületési körülményeiről és egyben a pfalzi antidiszciplinista lelkészek antitrinitáriussá válásáról, az események másik szenvedő alanya Matthias Vehe számol be 1590-ben írt vádelhárító iratában. Az ekkor a gretzyli várbörtönben senyvedő Vehe az 1570. évi események leírása során kitér arra, hogy Sylvan és társai vallásváltásában döntő szerepet játszottak a lengyel Christoph Thretius és Johannes Lasitius útján 1570 márciusában Pfalzba hozott erdélyi könyvek.⁷ Az említettek heidelbergi utazására azért került sor,

⁵ A Blandratának címzett Sylvan-levél részletes elemzését és az abban foglalt eszmetörténeti nézetek vizsgálatát l. DÁN Róbert: *Matthias Vehe-Glirius*. . . I. h.

⁶ Itt és a továbbiakban idézett szövegeket l. *Monumenta pietatis*. . . I.m. 318—323.

⁷ ROTT, Hans: I.m. 219. — WORSCHKE, Theodor: *Geschichte der Reformation in Polen*. Leipzig, 1911. 55. Feltételezése szerint már 1563-ban terjedtek az antitrinitárius eszmék Heidelbergben. Vehe idézett szavai kizárják annak lehetőségét is, hogy az 1564. május 3-án a heidelbergi egyetemre beiratkozó Stanislav Farnovius hatott volna Sylvanra és társaira, vagy azok győzték volna meg a lengyel antitrinitárius mozgalom későbbi egyik vezéregyéniségét. C. Horn erre vonatkozó véleményét l. HORN, Curt: I.m. 257. E. M. Wilbur szerint a Marburgból érkező lengyel diák hatott Neuserra. WILBUR, Earl Morse: *A History of Unitarism*. Boston, 1945. 258. Jacobus Palaeologus pedig 1564 elején éppen az antitrinitáriusok későbbi ádáz ellenfelével Zacharias Ursinus-szal tartott kapcsolatot

mert az 1560-as évek második felében megerősödő lengyelországi és erdélyi antitrinitárius mozgalommal folytatott ideológiai küzdelmek során könyvtés akartak íratni azok érveinek cáfolására és a kávinista tételek bizonyítására tárgyában. Lasitiusnak már volt egy hasonló megbízatása 1567-ben, amikor a zürichi Josias Simler vállalkozott az antitrinitárius eszmék leleplezésére, propagandájuk ellensúlyozására. Az akciót akkor is Thretius szervezte, aki szoros kapcsolatban állt Méliusz Péterrel, és elybarátján keresztül a lengyel antitrinitárius munkák mellé néhány erdélyi forrásművet is beszerzett. Ezekkel felszerelve érkezett Lasitius Simlerhez, aki azon nyomban munkához látott. A könyvítási vállalkozás nagy port vert fel, de nem váltotta be a hozzáfűzött reményeket. Az 1568. szeptember elején Zürichben megjelent *De aeterno dei filio domino et servatore nostro Jesu Christo . . . adversos veteres et novos Antitrinitarios* című mű előszavában a szerző többek között azzal is mentegeti magát, hogy sürgetésre sebtiben összekapkodott könyvet ad olvasója kezébe, anélkül, hogy néhány alpművet látott volna. Többek között említi Dávid Ferenc egyik-másik munkáját. Simler 1568. szeptember 8-án Theodore Beza-nak írt leveléből tudjuk, hogy két magyar könyvet azonban sikerült megszereznie. Az egyik Dávid Ferenc *Refutatio scripti Petri Melii*, a másik a gyulafehérvári hitvitát tartalmazó kötet volt, de ezeket nem tudta kellően kihasználni.⁸ Vehe szerint Simler azért bukott meg könyvével, mert érvelése során csupán a „patrum consilia”-ra támaszkodott és azt a biblia eredeti szövege alapján igen könnyű volt megcáfolni. Simler megbízói a lengyel kávinisták sem voltak jobb véleménnyel a műről, és ezért 1569 végén újabb küldetésre bocsátották Lasitiust. Ez alkalommal felszerelték a legújabb erdélyi antitrinitárius „szakirodalommal”, nehogy megisméltódjék Simler esete. A lengyel könyvszervező delegáció 1570 márciusában érkezett Heidelbergbe. Az ottani illetékesek ez idő tájt már alig titkoltan Sylvan és társai elveszejtésére törekedtek. Talán ennek volt köszönhető, hogy a kényes feladatot a nagyon tudósnak jellemzett laudenburgi szuperintendensre ruházták. Sylvan ekkor kézhez kapta a megcáfolandó antitrinitárius könyveket, melyek között a legfontosabbnak az erdélyi kéziratok és nyomtatott művek számítottak. Lasitius 1570. május 10-én elvégezve szervezői feladatát, a következőkben tájékoztatta Johann Wolfot Zürichben:

„Misit mihi Thretius statuta Polonica et librum quendam summe impium in Hungaria Albae Juliae excusum, quo illi mali omnem catholicam religionem evertere moliantur . . . Demiror hominis ingenium; cuius libri impietate animadversa dedi eum e vertigio, uti jussus eram doctori Ursino seu, [Zacharias Ursinus a heidelbergi diszciplínisták egyik

SZCZUKI, Lech: *Jakub z Chios Paleolog. 2.-Odrodzenie i Reformacja w Polsce. XIII.* Warszawa, 1968. 13. Valószínűnek látszik, hogy a heidelbergi antitrinitárizmus kezdete Martinus Seidel nevéhez fűződik. Seidelt 1568. október 6-án távolították el Heidelbergből antitrinitárius meggyőződése miatt: „Petierat Senatue Ecclesiasticus a M.D. Rectore, ut Martinus Seidelus praeceptor sextae classis paedagogi. qui adeo Arrianismo infectus esse dicebatur, ut totius novi testamenti autoritatem in dubium vocaret, statim removeatur ab officio.” I. HORN, Curt: I.m. 259. Sylvan és társai 1570 előtt nem voltak antitrinitáriusok I. SEELING, W.: *Johannes Sylvan, Matthias Vehe und Justinus Beinhart als Pfarrer in Kaiserslautern.* Blätter für pfälzische Kirchengeschichte. XXXII. 1965. 134—143.

⁸ ZSINDELY Endre: *Bullinger Henrik magyar kapcsolatai = Studia et Acta.* II. Bp. 1967. 79. feltételezi, hogy Egri Lukács egyik könyve is eljutott Simlerhez. A Zürichben dolgozó Simler közvetlenül is kapott könyveket a magyaroktól. WOTSCHKE, Theodor: *Der Briefwechsel der Schweizer mit den Polen.* Leipzig 1908. 302. Simler apologiáját I. *De aeterno dei* . . . Tiguri 1568. Praef. — Lasitiusék küldetéséről ROTT, Hans: I.m. 214—218.

vezetője] ut dicam verius, dedi prius legendum docto philosopho et theologo Joanni Sylvano, Ladeburgensi pastori, ut ita una eademque opera et hunc et alterum de Christo Antichristi id est nostro refutet.”⁹

Sylvan valóban hozzálátott a munkához, de annak során arra a meggyőző-désre jutott, hogy nem az Erdélyből hozott könyvek ellen, hanem azok mellett fog kiállni. Figyelembe vette, hogy a trinitás az Ószövetségből csak közvetett úton bizonyítható, az unitás viszont közvetlenül. Rövidesen elkészült egy tézisrendszerrel amiről Vehe számol be, majd ezt követte, esetleg ezzel azonos a Blandratának küldött levélben említett „Wahre christliche Bekannnuss”.¹⁰

A *Monumenta pietatis* . . . -ban közzétett dokumentumokból és a továbbiakban bemutatásra kerülő iratokból egyértelmű, hogy Sylvan az erdélyi könyveket köröztette pfalzi elvbarátai között, akik azoknak hatása alatt az antitrinitárius eszmék híveivé váltak. Még 1570 májusa második felében megkapta az egyiket a korábban már említett Jakob Suter feidenheimi lelkész. Sylvan erről így számol be: „Ich habe ihme Sutero euer Buch geben gedruckt zu Alba Julia, daraus ist der ganz worden dieser Meinung etc.” — írja Blandratának. Suter pedig 1572. augusztus 26-án Pfalzból való kiutasítása előtt írt, Dilsberg várában kelt békességleveleiben így nyilatkozott:

„Nachdem ich durch emsiges nachdenken und lesen vor der Zeit und so lang ich im Kirchendienst zu Feidenheim gewesen von der wahren und wesentlichen gottheit in Christo gezeweifelt . . . , solich opinion gleichvol eine gute Zeit vertruickt aber hernacher, als ich fast ebenmessiges bey Joanne Sylvano, damals Superintendenten zu Ladenburg vermerkt, mit ihme allerhandt geschpreech und collationes deswegen gehalten, bin letzlich ich durch die Confessionem Transylvanorum, so mir bemelter Sylvanus zu lesen zugestellt, gantzlich confirmirt . . .”¹¹

Valamivel előbb vagy később Matthias Vehe kaiserslauterni diakonus is megkapta a könyvet. Sylvan erről így ír Blandratának:

„Da ich nun dieser Meinung gestarcket worden bin habe ich gedacht wie ich Matthias Vehe die Sach möchte zu verstehen geben . . . da habe ich ihme die Sache entdeckt, und das Buch zu lesen geben . . .”¹²

A lelkészeknek az erdélyi követeknél tett látogatását követően a pfalzi belbiztonsági hatóság is nyomozott az erdélyi könyvek után. Vehe 1590-ben írt, korábban már idézett védelhárító iratából megtudjuk, hogy a házkutatások során:

⁹ ROTT, Hans: I.m. 218. — Thretius szerepéről WOTSCHKE, Theodor: *Christoph Thretius*. Altpreussische Monatschrift. 1907. I. skk., 151. skk. A Sylvannak adott megbízatás pfalzi belpolitikai hátteréről I. DÁN Róbert: *Matthias Vehe-Glirius and the Radical Reformation*. I. h.

¹⁰ Vehe védelhárító iratában azt vallja, hogy Sylvan: „. . . ein antithesin symboli apostolorum et symboli Athanasii in teutsch gestellett hat”, amit ő csak 1570 júliusa után heidelbergi fogsága idején látott. ROTT, Hans: I.m. 219.

¹¹ Suter szerepéről I. ROTT, Hans: I.m., *Monumenta pietatis* . . . i.m. 334—335., HORN, Curt: I.m. 260. — A további kutatás feladata lesz annak megállapítása, hogy azonos-e BALTH. Conredini: *De Febris Ungaricae* etc. Passamoe 1594. eredetileg németül írt munkájának latin fordítójával.

¹² Vehe és Sylvan már 1567-ben együtt dolgoztak Kaiserslauternben. Sylvan többször küldött könyveket és iratokat egykori diakonusának miután őt áthelyezték Laudenburgba. I. DÁN Róbert: *Matthias Vehe-Glirius* . . . I. h.

„... bei dem herrn Sylvano aber haben sie [vagyis a nyomozók] gefunden der Siebenbürger bekantnuss, 'De trinitate' samt anderen gedruckten und geschriebnen buechern von dieser materi . . . die im ein Polack mit namen Lasiccius überliferet hat.”¹³

Sylvanék letartóztatásának híre és ügyük kivizsgálásának eredményei túljutottak a pfalzi fejedelemség határain. A hivatalos szervek tudatos propagandájának hatására fátyol borult Lasiciusék küldetésének eredeti céljára és arra a nem mellőzhető körülményre, hogy ők hozták Pfalzba megcáfolás céljából az antitrinitárius iratokat. Így 1570. szeptember 1-én már az egyébként jól tájékozott Bullinger is úgy tudta, hogy „Sylvanus accepit libros et libellos ex Transylvania a maledictis illis Italis”.¹⁴

Bármennyire is sokat beszéltek a pfalzi hatóságok, a résztvevők és a külföldiek is az erdélyi könyvekről, a Lasitiusék által hozott kéziratok és nyomtatványok azonosítása a hiányos adatok miatt aligha lehetséges. Valószínűnek látszik azonban, hogy a pfalzi antidisziplinisták vallásváltásában oly jelentős szerepet játszó *Confessio Transylvanorum* és a *De trinitate*, ha két könyvről van szó akkor egyike, ha egyről akkor az Dávid Ferenc és Giorgio Blandrata közös kiadásában 1568-ban Gyulafehérvárott nyomtatott *De falsa et vera unius Dei patris, filii et spiritus sancti cognitione etc.* című mű volt.¹⁵ A forrásokban említett kéziratokról semmi közelebbi adat nem maradt ránk.

A Blandratának címzett Sylvan-levél egyik eredetiben idézett mellékmondata utal arra, hogy Sylvanék erdélyi szolgálatra ajánlkoztak és Adam Neuser valamint Matthias Vehe feladata lett volna előreutazni és előkészíteni a Sylvan-család kivándorlását. A levélből az is kiderül, hogy Sylvan különös jelentőséget tulajdonított az Erdélyben működő antitrinitárius munkákat kiadó nyomdáknak:

„... wann ich von Hinnen [azaz Pfalzból] durch Gottes hülf werde erlöset sein will verschaffen, das es [vagyis újabban írt könyve] ausgehe, oder in Druck komme . . .”.

A levélből kivonatolt készítő hivatalos személyek fogalmazásából megtudhatjuk, hogy lényegében programjuk centrális része német nyelvű antitrinitárius nyomda felállíttatása és működtetése. Egy az eredetiből vett egyenes idézet pedig távolabbi terveikre utal:

„Wir seind der Hoffnung das es geschehen wird, das diese Lehr durch uns forgeplanzet werde, in gar viel örter des ganzen Teutschen Landes.”

¹³ ROTT, Hans: I.m. 214. — E kéziratok és nyomtatott könyvek később a heidelbergi vádhatóság asztalára, onnan minden valószínűség szerint a helyi egyházi, vagy esetleg a fejedelmi könyvtárba kerültek. Az erdélyi eszme- és könyvtörténeti kutatások egyik további feladata lesz e küldemény jelenlegi helyének felderítése. Talán valami útbaigazítást adhat a vatikáni könyvtár Pal.Lat. 1916. jelzetű kódexének 331—408. lapjain található könyvjegyzék: *Catalogus. Verzeichniss der Bücher, so von meinem gn. Herren Pfalzgrafen Friedrich dem vierten, Kurfürsten etc., aus dem Sclosse zu Heidelberg in di Landbibliothek zum Heiligen Geiste mir überliferet worden. Anno 1594.* I. CASSUT, Umberto: *I manoscritti Palatini ebraici della Biblioteca Apostolica Vaticana e la loro storia.* Citta del Vaticano. 1935. 9.

¹⁴ HORN, Curt: I.m. 265.

¹⁵ RMNy I. 254. — Nyugat-európai terjedéséhez I. FERENCZ József, *Transactions of the Unitarian Historical Society* 1968. 72—77.

Ez a nagyvonalú koncepció túlélte Sylvan 1572 decemberi kivégzését, és ismét szoros szálakkal kapcsolódik az erdélyi könyvtörténethez. Talán ennek nyomait őrzi Adam Neuser 1571—1572-ben tett kísérlete.

A pfalzi antitrinitárius csoport e kalandos sorsú tagja 1570. július 10-ét követően megszökött hazájából, és Magyarország felé menekült. Eljutott Pozsonyig, de nem sikerült hódoltsági területre lépnie, és ekkor visszafordult Heidelberg irányába. 1570. október 25-én már a pfalzi hatóságok kezében volt. Neuser ellen a hivatalos szervek többek között azt a vádat is emelték, hogy egyenesen a török szultánhoz fordult, amit a házkutatások során talált leveleivel kívántak bizonyítani. A *Monumenta pietatis* . . .-ban közzétett írás hitelessége gondolkoztatta el Lessinget. Tény az, hogy Neuser felbukkanása Heidelbergben kellemetlen helyzetet teremtett és a heidelbergi antidiszciplinista világi ellenzék közreműködésével sikerült megszöknie. Neuser ismét kelet felé indult és 1572 tavaszán Lengyelországon keresztül Erdélybe érkezett. Később Dávid Ferenc tanácsára a temesvári unitárius püspök hatáskörébe tartozó hódoltsági területre ment, hogy munkáit kinyomtassa. Terve meghiúsult.¹⁶

Végül is csupán a társaság harmadik prominens tagjának sikerült megvalósítani Sylvan egykori elképzeléseit. Matthias Vehét 1572. augusztus 26-án Jakob Suterrel együtt utasították ki Pfalzból. 1576-ban Kölnben bukkant fel, ahol antitrinitárius csoportot szervezett, később a város környékén lakó zsidókkal tartott kapcsolatot, és ennek során a dávidi tiszta unitárius eszmrendszer ötvöződött tudatában a rabbinikus vallásfilozófia elemeivel. A kölni antitrinitárius csoport 1578-ban kinyomtatta — valószínűleg egy alkalmi lehetőséget kihasználva — Vehe *Mattanjah* című munkáját, amely az erdélyi szombatos ideológia kialakulásában játszott döntő szerepet. Hatására már a XVI. század utolsó évtizedeiben jelentős mennyiségű szombatos kézirat keletkezett. Két évvel később ugyancsak Kölnben sikerült sajtót szerezni egy másik kis művének is. Maga Vehe 1578-ban a Sylvan-levélben vázolt programnak megfelelően Erdélybe indult.¹⁷ Évekkel később így számol be Németország déli és nyugati tartományaiiban levő elvbarátai által támogatott útjáról:

„Postquam multi ex fratribus, dilectissimi in Deo, cum ex inferiori Germania, gratia visendorum fratrum, qui sunt in Moravia, Polonia, Lithvania, Transylvania et Ungaria abirem, me obnixè rogarunt, ut darem operam, quo libros illorum in has oras, si fieri posset, perferrem, ut lucubrationibus illorum adjuti . . .”

Erdélyben Vehe derekas munkát végzett és számos jelentős antitrinitárius kéziratot sikerült megszereznie. Ezeket 1582—1583-ban Krakóban Theodosius Schimberg álnéven rendezte sajtó alá. A kiadói vállalkozás első darabja az egykori kolozsvári lektor Johannes Sommer műve volt. Vehe az 1574-ben befejezett kézirat bevezetéseként beszámol munkájáról amit

¹⁶ Neuser elbeszélése szökéseiről LESSING, E.G.: I.m. 198—212. WILD, Karl: *Adam Neuser, oder Leben und Ende eines Lichtfreundes aus früherer Zeit*. 2. ed. Schaffhausen 1878. A *Monumenta pietatis* . . . szövegkiadásaira támaszkodva feltételezi, hogy Neuser csak egyszer szökött meg. Nézeteit megismétli KATHONA Géza: *Megjegyzések Adam Neuser életrajzához és ideológiájához*. Itk 1963. 328—334. PIRNÁT Antal: I.m. 119. helyesen állapította meg, hogy Neuser kétszer menekült el Heidelbergből. V. ö. ROTT, Hans: I.m. 232. — PIRNÁT Antal: I. m. 123—124.

¹⁷ Vehe erdélyi hatásáról I. DÁN Róbert: *The works of Matthias Vehe-Glirius* . . . I.h. Újabban felfedezett *Mattanjah* című művének keletkezéstörténetéről DÁN Róbert: *Matthias Vehe-Glirius* . . . I.h.

„initium facientes, ab eo quod scriptum est contra Petrum Carolium, non tantum, quod brevitate, et dexteritate, reliqua superet, sed etiam quod ante reliqua fuerit conscriptum, a viro doctrina et pietate summa praedito Joanne Sommero, Pirnensi, Lectore scholae Claudiopolitanae, in Transylvania, per annos aliquot, sub viro doctissimo Francisco Davidis Superintendente Ecclesiarum de uno Deo confitentium.”¹⁸

Egy évvel később a *Tractatus Aliquot* című gyűjteményben barátai és az utókor számára további megmentett kéziratokat adott ki. Johannes Sommer értekezéseit, Adam Neuser egyik tanulmányát, a kolozsvári iskolában elmondott saját székfoglaló beszédét és egy teológiai dolgozatát. Nagyon valószínű, hogy további munkák kiadására is készült. A gretzyli várbörtönben 1590. december 23-án bekövetkezett halála után a nála levő könyveket és kéziratokat elégették. Ezek között számos — talán örökre megsemmisült — erdélyi eredetű művek is lehettek.¹⁹

Külön művelődéstörténeti jelentősége van a *Monumenta pietatis*...-ban publikált Sylvan-level záradékanak. Egyrészt azért, mert ez szolgált döntő bizonyítékkal a pfalzi antitrinitáriusok „törökössége” mellett, másrészt azért, mert itt maradt fent az egyetlen külföldön készült imaszöveg, amely János Zsigmond fejedelemért és az erdélyi tanítások nemzetközi terjesztésének sikeréért foháskodik.

Johann Sylvan levelének eredeti szövegét így idézi a hivatalos jegyző:

„Also wird die Lehr [vagyis az antitrinitárius tanítások] wunderbarlich fortgeplanzet werden, und werdet dem Könige gar grosse herrlichkeiten und Ehr, darzu auch Gunst zuwege bringen bei Deutschen, und unsern Italienern, ja auch der höchste Türkische Kaiser wird ein besser Geschren bekommen bei den Deutschen.”

A fentiekből világos, hogy a főmondat alanya a „König” azaz János Zsigmond. A jegyző ezután megszakította Sylvan szövegét és megjegyezte:

„Zu welchen Worten er (azaz Sylvan) noch dieses embsiges Gebat sezet”. Ezt követi a Sylvan-féle fohász: „Unser Gott Jehova, der Allmachtige Vatter wolle ihn . . .”, ide a jegyző beszúrta zárójelben („den Türkischen Kaiser”), majd tovább közli a fohászt: „. . . mit seiner Gnaden, je mehr und mehr ehren und umfahen, und wolle durch ihn seine Göttliche Ehre erretten und fürderen, und aber den Anti-Christen umkehren.”

Eddig a megtisztított Sylvan-fohász, amely a rohamosan terjedő antitrinitárius tanítások fővédnökének tekinti János Zsigmondot, azok terjedésével reméli a németek iránti jóindulat növekedését még a török szultán előtt is. Ennek érdekében kéri az istent, hogy növelje János Zsigmond hatalmát, és akik Christust rosszul értelmezik, azok változtassanak meg. A török szultánra vonatkozó mellékes megjegyzést kihangsúlyozva a hivatalos fórumok számára dolgozó jegyző most már tudatosan értelmezte tovább a szöveget. Szerinte Sylvan az egész kereszténység ellen nyilatkozott:

„Dazer durch des Anti-Christen Reich, alle Christliche Obrigkeiten und Kirchen verstehe, welche die Lehr von der heil. Dreifaltigkeit der Personen in dem einigen Göttlichen Wesen unverfalscht behalten.”

¹⁸ SOMMER, Johannes: *Refutatio scripti Petri Caroli* . . . Ingolstadii [Krakkó] 1582. 2—3-lev. RMK III. 712a.

¹⁹ *Tractatus Aliquot Christianae Religionis*. Ingolstadii [Krakkó] 1583. RMK III. 720c — Könyveinek iratainak sorsáról ROTT, Hans: I.m. 247.

Holott Sylvan szavainak lényege szerint az „Anti-Christen” terminus azokra vonatkozik, akik nem antitrinitárius értelemben tisztelik Jézust. Tehát arról van szó, hogy a trinitáshívők fogadják el az általa helyesnek tartott antitrinitárius felfogást. És semmi esetre sem arról, hogy a török szultán uralkodjék minden keresztény egyház felett. Ez az eredeti értelméből kiforgatott fohász szolgált bizonyítékul Sylvan és társai ellen.

Az antidiszciplinista meggyőződés híveiből az erdélyi könyvek hatására antitrinitáriussá lett pfalzi lelkészek iratanyagának ismételt átvizsgálása, a könyvtörténeti motívumokon túl, az európai eszmetörténet ismeretlen tényezőjére hívják fel a figyelmet. Rávilágítanak, hogy a korábban kizárólagosnak tekintett nyugat-keleti eszmeáramlás mellett egy párhuzamos, de ellentétes irányú kelet-nyugati vonulatú ideológiai hatás is érvényesült. Ebben pedig kiemelkedő szerepük volt a XVI. század hatvanas éveinek végén készült erdélyi kéziratoknak és nyomtatott könyveknek.

RÓBERT DÁN

Des livres de Transylvanie et les antitrinitaires du Palatinat

C'est la publication intitulée *Monumenta pietatis* . . . qui a renseigné l'Europe, au commencement des années 1700, sur l'histoire de l'aile ecclésiastique du mouvement antidisciplinaire du Palatinat, mouvement qui s'est développé dans la deuxième moitié des années 1560. Dans ce recueil d'écrits qui a été publié, des mains officielles ont pourvu de notes interprétatives les documents originaux. Ainsi la littérature spéciale moderne a reçu un renseignement unilatéral sur l'activité des pasteurs du Palatinat, Johannes Sylvan, Adam Neuser et Matthias Vehe. Au cours de l'examen et de l'analyse réitérés des sources, il nous est devenu clair que ces pasteurs qui représentaient l'opposition ecclésiastique, sont devenus antitrinitaires en 1570, sous l'influence idéologique des livres reçus de la Transylvanie, et ils en rendent compte dans une lettre qu'ils ont écrite à Giorgio Blandrata, médecin de cour de Jean Sigismond, prince de Transylvanie. D'après le témoignage des informations contemporaines qui peuvent être considérées comme authentiques, Johannes Sylvan, contrairement aux accusations qui ont motivé son exécution, ne souhaitait pas l'extension du pouvoir du sultan turc sur l'Allemagne, mais l'accroissement de l'influence européenne du prince unitarien de la Transylvanie. Son compagnon, Adam Neuser, s'est évadé de sa prison et il s'est réfugié, à travers la Pologne, vers la Transylvanie. Le troisième accusé, Matthias Vehe a continué à développer les idées tolérantes de Transylvanie et les a amalgamées avec les éléments de la philosophie religieuse juive du moyen âge. Avec la commission des ses amis de Cologne, il est allé en Transylvanie en 1578 — 1579, où il a recueilli des manuscrits qu'il a publiés à Cracovie sous le pseudonyme de Theodosius Schimberg. Ces documents transvalués jettent de la lumière sur un facteur jusqu'ici inconnu de l'histoire des idées en Europe. Au XVIe siècle, auprès d'un courant d'idées venant d'Occident en Orient qu'on considérerait plus tôt comme exclusif, il faut tenir compte d'une influence parallèle d'Orient en Occident, dans laquelle les manuscrits et les livres imprimés antitrinitaires, publiés à la fin des années 60 du XVIe siècle, avaient un rôle éminent.